

Runnö

Natur

Som en mäktig teaterridå skymmer Runnö med tillhörande skärgård den fria horisonten från Påskallavik. På håll smälter den stora Runnö samman med alla småöar runt om till en enda landmassa, som sträcker sig 180 o från norr till söder. Ju närmre man kommer varje enskild ö, desto mer spaltar ridån snällt upp sig i sjö, strand och skog. Och allt mer samlar sig till Runnö, där man snart också tydligt kan urskilja enskilda hus.

Runnö är en ovanlig stor ö -580 ha totalt- för att ligga fyra kilometer rakt österut från fasta land. Runnö vänder ansiktet helt mot väster, mot fastlandet och lugna innanvatten.

Runnöarkipelagen ligger just i brytningszonen mellan urbergsskärgård i norr och moränsskärgård i söder. Ur geologiskt perspektiv är detta en synnerligen märklig övärld, där flera olika bergarter samsas sida vid sida: själva Runnö är till stor del uppbyggd av kambrisk sandsten, den yngsta av länets berggrunder. På Runnö Rödsjär, (nordost om Slobb), går kvartsiten i dagen. Kvartsit är den äldsta berggrunden i vårt land. På sina håll förekommer också granit, som i ålder ligger mitt emellan sandsten och kvartsit. Urbergsskärgården i norr domineras av granit, som ju på våra breddgrader är en vanlig bergart. Den kambriska sandstenen däremot är mycket ovanlig och återfinns endast i en smal remsa från Runnö i norr till Jämjö i Blekinge i söder. På några enstaka platser går den i dagen bl a på Runnö, Vällö och Furö. Som namnet anger, bildades denna sandsten under kambrium (en geologisk period som inföll för ca 600-500 miljoner år sedan) av flygsand, som under årmiljonernas lopp packades samman till en hård sedimentär lagerserie ovanpå det plana urberget.

Urbergsskärgården är på många sätt präglad av inlandsisens rörelseriktning. Inte minst har hela skärgården samma riktning som landisens reträtt i nordväst-sydöst. Denna riktning är inte alls lika tydlig i moränsskärgården. Isälvarnas efterlämnade moränmaterial ligger förstås i isriktningen, men inte öars och fjärdars form och kontur så som i norr. Ett isminne i de här trakterna finns på Storö i form av några tydliga isräfflor, dvs slipspår efter sten som legat och släpat i isen.

Runnö är i sig en ganska rund ö, men med utskotten i norr och söder, Slobb och Rävholm, blir konturen oregelbunden. Kanske betyder namnet helt enkelt rund ö? Det är endast invid dessa utskott det finns glon eller djupa vikar. Runnö är en mycket låg ö; endast några små ytor sträcker sig högre än tio meter över havsytan. Här finns inga stora nivåskillnader och all mark är mjukt och jämt sluttande.

Stränderna är genomgående flacka och runt om ön täckta av svårtrampad klapper, stundtals samlad i vallar. På Runnö finns också gott om moränbildningar. Norra och västra stranden avgränsas av en låg, men skarpt markerad landborg.

Vidsträckta sandstenschällar går i dagen över mest hela ön, alldeles plana och helt i avsaknad av jordtäckte; veritabla peneplan. Kalberg, lav och mossa dominerar stora delar av öns inre och södra delar. Hällmarksfloran är mycket mager. De mer jordtäckta delarna domineras av gles tallskog med renlav. Denna hällmarkstallskog på kambrisk sandsten utgör en unik biotop. Där fickor av matjord eller sand samlats, återfinns den högre floran.

Historia

Förhistorisk tid

Runnö är, som påpekats, en mycket låg ö med endast några få punkter över tiometerskurvan. Det betyder att Runnö först steg ur havet som en samling bådor, säkert uppskattade av säl att sola och vila på. Allt eftersom landet reste sig från isens tryck och havsvattennivån sjönk, blev bådorna större, för att någon gång vid övergången bronsålder/järnålder bilda en tät övärld. Vattnen i denna del av skärgården har varit synnerligen fiskrika. Även om avståndet till fastlandet var större under hela den förhistoriska epoken, var det inte större än man obehindrat kunde ta sig ut till "Runnö" på fiskafänge. De äldsta kända lämningarna efter människor på ön är gravar i form av några rösen och en stensättning. Stensättningen och två av rösena ligger i "slendid isolation" i höglägen precis ovanför den västra stranden. Rösena är stora, 8-10 meter i diameter, 1-1,5 meter höga, och väl synliga vida omkring med en lägre vegetation. Det tredje röset ligger innanför Långgloviken, idag långt upp på land och inne i skogen. Båda gravformerna var vanliga från bronsålder till långt in på järnåldern, ja tom vikingatid lokalt. Man diskuterar huruvida rösena även haft en sekundär funktion som sjömärken. Farleden har också långt före medeltid strukit tätt utmed fasta land och innanför "Runnö".

Kung Valdemars segelled

I den medeltida handskrift vi kallar Kung Valdemars segelled och som tycks vara en beskrivning från omkring år 1300 av farleden från Utlängan i Blekinge till Reval (Tallinn) i Estland, omnämns Runnö: "Vill man följa kusten kan man gå från Vällö till Runnö, som ligger 1 veckosjö från Vällö" översatt till modern svenska. Söder om Runnö delar sig farleden i en yttre och en inre led. Vilken man än valde, behövde man tillgång till bra ankrings- eller natthamnar. Några stora, väl skyddade vikar finns, trots den annars slutna strandlinjen på Runnö. Namn som Kongshamnen och Skotthamnen skvallrar om medeltida trafik.

Hamnfiske och tomtningar

Ett osedvanligt rikt strömmings- och torskfiske har under långliga tider bedrivits utanför norra Runnö. Dessa rika fiskevatten fortsatte ner längs Vällö, men inte tvärs över Kalmar sund. Det är känt att vattnen runt Öland inte varit lika givande. Fisk -och från medeltidens mitt framför allt strömming- har varit oerhört viktig basföda ända fram till våra dagar. De rika fiskeskären i utskärgården har därför varit eftertraktade.

Länets mellersta skärgård var under sen medeltid och Vasatid glest befolkad och sågs som en enda stor kronoallmänning. Utskärsfisket hävdades som regale, dvs en rättighet förbehållen kungen eller kronan, och var -sedan salt blivit ett billigt konserveringsmedel- mycket inriktat på strömming. Kronans vatten "hyrdes" ut till hugade borgare eller bönder och kungens fogde uppbar hyran, dvs skatten, för rättigheten att begagna sig av fiskevatten och hamn. Skatten erlades i fisk; sill och torsk. De utöar där "arrendatorerna" samlades till fiske, kom att kallas hamn och fisket som bedrevs därifrån för hamnfiske. Detta var nu inget Gustav Vasa fann upp, han bara förfinade kronans möjligheter att dra ekonomisk nytta av ett gammalt system. Hamnfiske hade bedrivits sedan i alla fall den senare delen av medeltiden. Det var noga reglerat via hamnordningar eller -skrän, vilka haft dubbla syften; dels att reglera skatten, dels att utgöra ordningsstadga. Den äldsta bevarade hamnordningen är den som skrevs för Huvudskär i Stockholms skärgård 1450. Den var en ren ordningsstadga för dem som bedrev fiske här. Hamnstadgorna har under seklernas lopp reviderats, vilket visar den stora betydelsen hamnfisket haft, tom långt in under 1700-talet. Fiskestadgan från 1852 upphävde hamnordningen.

Mycket tyder på att hamnfiskelägena har nyttjats hela den långa sommarsäsongen, troligtvis i perioder följande fisktillgången och övriga arbetsuppgifter, av såväl traktens fiskarbönder som fjärrfiskare från fastlandets städer, gods, gårdar och institutioner.

På hamnfiskeplatserna återfinns vi idag ofta en ansamling tomtningar innanför en välskyddad naturhamn. Den största gruppen tomtningar utmed hela Kalmarsund finns på norra Runnö; enligt fornminnesregistret finns på ön totalt 53 tomtningar. Alla ligger i lä invid nu uppgrundade hamnlägen. Den största samlingen är den innanför Långgloviken, med 18 tomtningar i olika storlek, tätt bredvid varandra. Långgloviken har utgjort en synnerligen väl skyddad hamn strax intill de rika fiskevattnen norr om ön. Utmed Nättevikens södra strand ligger 16 tomtningar tillsammans med två båtlänningar. Längs Runnös norra kust finns flera mindre grupper tomtningar, men också några ensamliggande. Liknande grupper av tomtningar finns på Taktö och på Furö. Dessvärre omnämns inte Runnö som ett hamnfiskeläge i vare sig medeltida eller senare källmaterial, såsom både Taktö och Furö. Det enda som indirekt skulle kunna tyda på ett fiske utöver Runnöbornas husbehovsfiske, är den relativt höga skattebörd på ön uppbar vid 1300-talets mitt, betydligt högre än för motsvarande skärgårdsöar. Är detta orsakat av inkomster från fisket eller ränta för de regale fiskevattnen?

Tomtningar är låga husgrunder av kallmurad sten, på vilka det funnits enkla överbyggnader. Tyvärr finns inga fysiska karaktäristika i dessa grunder som kan berätta om tid, användning eller typ av fiske. Tomtningar förekommer på flera av de stora hamnfiskelägena och är där samlade i grupper. Men, det finns också tomtningar som är helt ensamliggande utan något som helst samband med hamnfiske. Vi vet att åtminstone några varit i bruk under sen järnålder/vikingatid, men också att fiskare in på 1900-talet nyttjat dem som tillfälliga övernattningsplatser vid not- och skötfiske.

1985 undersöktes två av tomtningarna innanför Långgloviken på Runnö. Den tomtning som undersöktes helt, består av ett rum med 3,5 x 2,4 meters sida och har en öppning mot havsviken. Stenvallarna är nu delvis raserade. Kulturlagret

var sotigt och en förmodad härd kunde iakttagas. Inga fynd, vare sig i tomtningen eller i schakt utanför, påträffades. C14-prover på kolrester gav en trolig nyttjandetid från tidigt 1500-tal till in på 1600-tal. Ett provschakt i en annan tomtning gav samma sotiga kulturlager, men inga fynd. Alla tomtningarna innanför Långgloviken ligger något mer än 1,5 meter över nuvarande strandlinje, vilket ungefär motsvarar landhöjningen sedan år 1000. Tomtningarna kan alltså inte ha uppförts eller nyttjats övergången vikingatid/medeltid. Två av dem är överbyggda av stenmurar, sannolikt resultat av odlingsexpansionen slutet 1700-talet/början 1800-talet. Sätter detta ett slutdatum för användandet av tomtningarna?

I vilket sammanhang tomtningarna på Runnö mer exakt ska ses, vet vi inte. De få dateringsgrunderna ger oss inget egentligt svar. Varför är så många tomtningar samlade på ett ställe? Har Runnö också varit ett hamnfiske? Varför finns inte detta verkligt stora fiskeläge omnämnt i samtida källor? Hade Runnöborna själva verkligen användning av så många tomtningar? Nyttjades fiskelägena på norra Runnö av fiskare från andra håll? Eller av bönder och/eller borgare från fastlandet? Är hamnfisket (?) på Runnö äldre än de bevarade skriftliga källorna? Är den enda C14 dateringen ett undantag från en ännu okänd regel? Långt fram i tiden övernattade Runnöfiskarena under ett segel på stranden vid Långgloviken i väntan på att vittja redskapen man satt tidigare på natten. Var detta en obruten tradition?

Medeltid

Det äldsta skriftliga belägget för ortnamnet Runnö återfinns i den sk Kung Valdemars segelled från ca 1300, se ovan. Detta kryptiska meddelande ger oss dock ingen klarhet i huruvida ön var bebodd och brukad vid samma tid. Vi vet i själva verket inte alls vad de omnämnda platserna representerar eller varför just de bildar utgångspunkter i beskrivningen.

Ett halvsekel senare är ön upptagen i Israel Birgersson jordebok (1352-78) med två mark pengar i ränta, dvs skatt. Vi vet att det vid 1400-talets slut fanns två gårdar på ön, vilka båda räntade smör, saltad torsk och torkad ål. Av dessa skattepersedlar förstår vi att näringsbasen var boskapsskötsel och fiske. De två Runnögårdarna överfördes till Gustav Vasas arv och eget, dvs kungens högst personliga egendom. Skatt betalades fortfarande i smör och ål. Den första åkermarken på Runnö bör ha brutits just vid 1600-talets ingång. Under hela 1500-talet saknas nämligen uppgifter om tionde i form av säd från ön. Däremot redovisas 1628 flera tunnor både råg och korn från Runnö. Det tar tid att bryta åkermark, för att få en så stor avkastning. 1600-talets början är trots allt tidigare än på flertalet andra öar i skärgården, där utsäde beskattas först under 1600-talets andra hälft. Att boskapsskötseln var det väsentliga bredvid fisket, framgår tydligt av §längderna från år 1600; i Sörgården fanns 2 köroxar, 9 kor, 15 får och 1 sto. Norrgården hade av någon anledning mycket mer djur; 3 oxar, 16 kor, 4 stutar, 4 kvigor, 60 får, 2 vin, 1 häst och 1 sto.

Jordnatur

Runnö var troligen ursprungligen frälsegods, som med Gustav Vasa överfördes till kungens arv och eget. År 1710 övergick ön till kronogods för att 1767 skatteköpas.

Styremän

Första gången säkra uppgifter om Runnö som styremansort förkommer, är i ett brev skrivet av riksföreståndaren hertig Karl år 1547 och som gör veterligt ”att desse kronans undersåter och styrekarlar uppå Runnö och Våldö och Strupö i Tuna län och Stranda härad haver oss i underdånighet besökt och ödmjukligen begärt, att de måtte njuta sådana friheter och villkor, som de tillförne uti KM vår älskelige käre broders kristelig och höglovlig i hugkommelses tid njutit och haft hava.” Av dessa lösryckta rader förstår vi att styremännens situation blivit svår, för att inte säga ohållbar, inte minst genom de danska härjningarna längs kusten; därav uppvaktningen. 1601 benämns Runnö styremanshemman.

Runnö, som ingått i Gustav Vasas arv och eget, fördes över till hertig Johans arv och eget, som omfattade merparten av de 146 hemmanen i Stranda härad. Över detta härskade hertigen oinskränkt och kungens ord hade ingen kraft. Så fick den av kungen inrättade lotstaxan inte genomslagskraft här. Efter hertig Johans död 1618 övergick domänen till hertig Karl Filip (död 1621) för att föras vidare till Gustav Adolfs arv och eget.

Runnö med två styremän och Vällö med tre styremän tycks ha intagit en undantagsställning i förhållande till styremanshemmanen i norr, beroende på arv och eget tillhörigheten. Från 1500-talets sista och 1600-talets första decennier saknas lotsningsattester från Stranda. Det synes som om lotspengen inte gällde här. Sålunda är det svårt att följa lotseriets utveckling i häradet. Enligt fogderäkenskaperna för Stranda från 1588 skulle styremännen i häradet slippa gärderna och dagsverken mot att de ”styre K M Skiep emellan Kräckalunden Calmar och Elliest till Ölandh.” Denna frihet tycks gälla så sent som 1620, till skillnad från häraderna i norr, som nu förlorat sina friheter mot lotstaxan. Det tycks dock inte som Strandalotsarna utnyttjat sin frihet. Attester från dem saknas nästan helt, i stället förkommer attester från styremännen i de norra häraderna, vilka redovisar långlotsningar av ett helt nytt slag, rakt igenom Strandadistriktet.

En rivalitet mellan Vällö och Runnö beträffande lotsningen, tycks ha uppstått ungefär samtidigt. Runnö ligger dubbelt så långt ifrån farleden och Runnöborna hade svårt att höra ”styckeskottet”, eftersom fartyg inte vågade segla så nära ön på grund av alla rev och skär. Runnö hamnade helt naturligt på efterkälken, men ville inte ge upp styremanssysslan, det sämre läget till trots. Tvisten tog sig sådana vändningar att landshövdingen fick bilägga saken. 1657 blev Runnö revocerat för styremanshemman och i samdräkt med Vällö enades man om att i krigstid få styra vart fjärde fartyg sex mil norrut till Kråkelund, men inget söderut. Därutöver fick Runnölotsarna endast följa kronofartyg (och det är bara från sådana det finns några få dokument). Efter ytterligare diskussioner stipulerades att man var tvungen att fråga Vällö om lov först. Men Runnö var redan ute ur leken och är inte upptagen i förteckningen från 1642 över kronans gällande styremansorter

Jordbruksbyn Runnö

Runnö kom att långt fram i tiden kameralt vara delad mellan två gårdar, Norrgården och Sörgården, om 3/8 mantal vardera. Med tiden kom varje gård, eller öhalva, att omfatta flera hushåll. Redan 1626 fanns fyra hushåll och boskapsstammen hade ökat till mer än det dubbla. Det är ett mäktigt arbete som döljer sig bakom dessa torra siffror, eftersom Runnö tillsammans med många andra skärhemman i juni 1612 blev ”fördärvat av fienden och oppbrännt”. De

danska härjningarna längs kusten lämnade inte sten på sten och ofta tog den lede fi även med sig vad han kunde av boskapsstammen. Med tiden kom Norrgården att omfatta fyra gårdar och Sörgården sju gårdar. Ägolängder och gårdsdelningar finns karterade sedan 1542.

Inför skatteköpet 1767 upprättades ett utförligt värderingsinstrument. Vid detta tillfälle fanns tre hushåll på varje hemmansdel, som kallades Norr- respektive Sörgården och som brukade var sin halva av ön. Skatteköpet möjliggjorde en utökad hemmansklyvning (sju gårdar på Sörgården och fyra på Norrgården) med följd att bytomten snart blev alldeles för trång. För att råda bot på trångboddheten flyttades hela byn; Norrgården närmre ”sina” marker och Sörgården närmre ”sina”. Den gamla gemensamma byn låg mitt emellan de nya byplatserna, någonstans i närheten av våra dagars brandstation vid Lyckan. Nedanför gamla byn låg gamla hamnen, som med tiden och landhöjningen blivit tämligen grund. Än idag kan vi skymta konturer av kåser en bit upp i strandbrinken.

Exakt när denna enorma förändring och nästan omänskliga arbetsinsats genomfördes, vet vi inte, men mycket tyder på att det skedde mellan 1800 och 1830. Norrgårdens fyra hemmansdelar förlades ovanför ett ypperligt hamnläge vid Skabbeglo, alltså norr om gamla byn, Sörgårdens sju hemmansdelar likaledes innanför ett bra hamnläge i lä av Hamnholmarna, alltså söder om gamla byn. Alla hus och trädgårdar flyttades ut. Av gamla byn finns idag inte ett spår. Vi vet inte ens exakt var den låg. Inte heller finns handlingar eller planer inför uppbyggandet av de nya byarna. Några sådana tycks inte ha upprättats. Denna väldiga omdaning av sitt samhälle administrerade och genomförde Runnöborna helt och hållet på egen hand via sin bystämma, utan någon som helst hjälp av lantmätare eller andra myndighetspersoner. En mäktig manifestation av vad ett sambrukande samhälle utan individuellt ägande kunde åstadkomma. Det tycks inte som om denna omvälvande förändring av den fysiska strukturen på Runnö förändrat näringslivets inriktning eller människornas förhållande till varandra.

Runnö har under all tid brukats i ett osedvanligt väl utvecklat sämjesystem. Inom de båda hemmansdelarna Norrgården och Sörgården delades all åker, äng och skog i sämja. A.G. Barchaeus beskriver 1775 hur alla som bor tillsammans på en gård, sår och bärgar gemensamt och efter tröskning delar på säden. Varje gård hade sina lotter att bruka –men inte att äga. Man hade inte rätt att sälja eller bebygga ”sina” lotter enligt eget skön. I sådana frågor beslutade byastämman. Betesmarken liksom såg, sandtag, vissa bryggor mm har genom alla tider brukas och nyttjats i sämja. Mycket arbete har också utförts gemensamt. Byflyttningen är det mest imponerande exempel härpå. Runnö har aldrig skiftats eller blivit utsatt för annan lantmäteriförrättning –förrän i modern tid, mot 1900-talets slut. På Runnö har man kunnat hota med att tillkalla lantmätare. De som ifrågasatte byastämmans beslut och vände sig till officiella myndigheter, isolerades och stängdes ute från bygemenskapen.

I skatteköpsvärderingen från 1767 beskrivs åkrarna som ”små och skrina”. En nyodling vid Slobb bar inte skörd pga alltför mycket sand och ör. Åkrarna såddes med råg, eftersom korn inte kunde växa på Runnö. Ängsmarken brukades tillsammans. Littleön var den enda egentliga betesmarken, övrigt mulbete magert och vid torra inget. Vid denna tid fanns ingen häst på ön. Trädgård och humlegård saknades på båda gårdarna, eftersom jorden var för mager.

I september 1775 besöktes ”Ronnö i Döderhult” av A.G. Barchaeus, som i den samtida linnéanska andan ville se och beskriva allt. Han konstaterar bl a att ön har åtta åbor ”hwilka kunna kallas både fattiga och rika”. Var och en föder 5-6 nöt, somliga också häst. Alla har dessutom några högväxta svin ”ty sådana äro de öfweralt å denne orten”, samt får ”som de räkna för sin nyttigaste afwel”. Fåren går ute även vintertid. Höskörden täcker ungefär halva årsbehovet, resten måste köpas. Varje åbo sår 2-2½ skäppa råg i stenig mark och i lyckor närmast husen. Åkrarna besås årligen och gödslas starkt. Fiske är dock huvudnäringen. ”hwarendaste sommardag wistas karlarna på sjön, då quinnorna sköta husen och torka den dagen förut nyttjade fiskredskapen. Sill, d.ä. stor strömming , torsk och åhl fångas i synnerhet.” Varje dag hålls fiskmarknad på ön (!) för allmogen runt omkring. Ön är skattlagd för ål och smör, skriver alltså Barchaeus.

Efter den stora byflyttningen påbörjades en omfattande nyodling av åker. Denna drevs hårt under hela 1800-talet ja, tom in under första världskriget. Mycket av den nyvunna åkern var utdikad mossmark. Ofta gick byborna samman för att bryta ny mark. Den nyvunna åkern brukade man antingen tillsammans för att efter skörd dela på avkastningen eller också delade man åkern i olika lotter att brukas individuellt. I värderingsinstrumentet från 1767 framgår att råg odlades i ensädessystem, vilket ju också Barchaeus noterade. Råg var det dominerande sädeslaget till långt in på 1800-talet, men då odlat i ett tvåsädessystem som gav 8:e kornet, vilket var rikt. Efter vallodlingens införande senare samma sekel, låg aldrig någon åkermark i träda. Vid samma tid införskaffades åter hästar som dragare och havreodlingen tog därmed fart. Under 1870-talet uppfördes en tröskvandring i varje by.

Långt in på 1950-talet levde det gamla självhushållningssystemet, baserat på jordbruk och boskapsskötsel bredvid fisket, kvar. 1953 fanns nio hästar och ca 20 kor på ön. Säd, huvudsakligen råg, odlades fortfarande. På samtida foton möter vi ett förindustriellt jordbrukslandskap, brukat med lika förindustriella metoder där småskaligheten är total. Blonda, små råglyckor vajar mellan ekdungarna. Liebladen blixtrar i solen. Vidsträckta beteshagar med tjock grässvål mellan lurviga enebuskar. Höhäckar bak kraftiga ardennerländer. Kor som helt otjustrade mjölkas för hand på lagårdsbacken osv. Men framför allt, människor överallt. På 1970-talet återstod en jordbrukare med några mjölkkor och hushållsgris. Havreodlingen upphörde när den sista hästen kördes till slakt 1964. Potatisodlingen var det enda som stod sig bra i konkurrensen från det moderna färskvaruutbudet.

Skogen

I skatteköpshandlingarna från 1767 beskrivs Runnö: ”Hela denna ö består merendels af hälleberg och stenbunden odell, hwar emellan växer någre små ekar, och små tall, det senare till huusbehof.” Även Barchaeus noterar 1775 ekskogen mellan sten och hälleflisorna. Runnö är idag mestadels bevuxen med en gles och mager tallskog. Bättre lär skogen inte ha varit när kreaturen, med fåren i spetsen, släpptes på bete i utmarken och åt upp det mesta av skott och därmed tillväxt. Skogen, delad i husbehovslotter, har trots betet dugt och räckt för husbehovs bruk; vedbrand, gärdsle, tjärbränning, töre och byggnadstimmer. Vid norra bryggan har funnits en såg som tjänade hela ön. Om man någon gång avverkat skog för försäljning, har det genast varit en för byn gemensam angelägenhet. Att avverka

och sälja virke har dock alltid varit förenat med stora arbetsinsatser till en låg förtjänst. Under framför allt andra världskriget led landet brist på ved och byggnadstimmer. Priserna var höga, att det var mödan värt att ägna vintermånaderna åt skogshuggning. Ved och virke skeppades då från Runnö. På 1970-talet när husbehovet var minimalt, inväntade man höga massavedpriser innan man skred till verket.

Fiskeläget Runnö

Fisket har varit en viktig, kanske den viktigaste, försörjningskällan på Runnö. Som vi sett har skatt betalats i fisk långt in på 1700-talet. I skatteköps-handlingarna 1767 beskrivs och värderas också fisket, som det i denna belysning inte är mycket bevänt med. Förutom de gäddor man om hösten kunde få i de fasta notvarpen eller de abborrar som nappade på grunden runt ön varma somrar, finns ”inget fiske än i furifer emellan Öland och här 1 a 2 mihl från öen”. Hemmanet skattas lågt eftersom det anses magert, och det enda fisket är det som sker farligt långt ut på öppna sjön. Ungefär samtidigt, 1775, påstår Barchaeus att fisket är huvudnäring, vilket tycks gälla även 1804, när det uppges utgöra ett betydande näringsfång. Fisket bedrevs mycket artspecialiserat, olika fiskarter krävde olika redskap och fångstmetoder. Strömming fångades med skötar och det bästa fisket ägde rum tidigt på vårvintern. Torsk fångades med lina och krok på relativt djupt vatten. Gädda kunde stödjas eller fångas i not. Notfisket var arbetskrävande och noga reglerat och idkades av varje by tillsammans. Även lax fiskades med not.

Fiskevattnen närmast ön var samägda, precis som jorden och uppdelade i olika lotter, avpassade för olika typer av fiske, men framför allt för fjällfisket. Till skillnad från jordlotterna cirkulerade vattenlotterna mellan gårdarna, som nyttjade varje lott under ett år. Det var förstås också tillåtet för alla, att fiska på allmänt vatten. Även ålstånden cirkulerade mellan öns gårdar. Från omkring 1540 redovisas fem ålbroar; ”bönderne, som boo opåå Rundöo bygge broer ifråå landet vdi siön och slå såå pålar nedher widh broenden och thervdi binde the aalehammerne”.

I den äldsta fiskestatistiken för länet, upprättad 1880, redovisas 12 ålfiskare på Runnö, vilka tillsammans fångade 48 lispund ål/år med hjälp av 24 hommor. Motsvarande siffra för Vällö är 700 lispund. De 12 Runnöfiskarna var vid denna tid mer inriktade på sill- och strömmingsfiske, med tillsammans 360 skötar (Vällö 140 skötar). Ålen blev emellertid vid 1800-talets slut allt mer ekonomiskt intressant, tack vare den tyska marknaden, som då öppnade sig. Tyska båtar försedda med väldiga sumpar, sk åletyskar, trafikerade skärgården och köpte mot kontant betalning upp all ål. Man tom betalade i förskott och kunde vid behov ordna penninglån. Antalet hommor/hushåll ökade successivt. I och med första världskrigets utbrott stängdes denna handel.

Åren runt sekelskiftet 1900 var också en högkonjunktur för torsk- och strömmingsfisket. Färsk torsk blev allt populärare i konsumentleden. Saltad var den stapelvara för skärgårdsborna. De goda åren och den allt mer ökade kontakten med det omgivande samhället gjorde Runnöborna stadda i kassa och nyfikna. 1910 införskaffades de första båtmotorerna till ön. En revolution var påbörjad. En Vällöbo hade vid seklets början varit på fiskeutställning och sett ett helt nytt ålfiskeredskap, bottengarnet. Sådana införskaffades snart till grannön i söder. Till Runnö kom det första bottengarnet först 1925 och revolutionen rullade vidare. Det

året blev ett rekordår. Bifångsten av fjällfisk i bottengarnen gav dessutom större mängder fisk än det gamla artspecialiserade fisket. Ingen var därefter svårtövertalad, när det gällde att koncentrera fisket på ål och att köpa in bottengarn. Bottengarnsfisket bröt snabbt ner det gamla differentierade fisket. Fiske på annat än ål utövades snart endast till husbehov – om över huvudtaget. En oerhörd rationalisering av det totala fisket inleddes sålunda med bottengarnen. Lönsamheten saknade motstycke för de strävsamma skärkarlarna och kontanta medel blev snart en självklarhet. Ålfisket är i princip det enda kommersiella fiske som idag bedrivs från Runnö. Allt annat fiske sker endast till husbehov.

År 1942 beslutade staten att förbättra möjligheterna för fritidsfisket och ville därför exproprierade en stor del av de rika fiskevattnen norr om Runnö. Runnöborna hade haft lagfart på dessa sedan 1929, men brukat dem sedan urminnes tider. De var goda ålfiskevattnen. Trots välskrivna och mångsidiga inlagor, där man försökte leda i bevis det felaktiga att låta just dessa vatten bli allmänna, förlorade man striden. Därmed minskade Runnös fiskevatten rejält.

Som på så många andra öar och kustboställen har man som binäring, men också som ett led i självhushållet, byggt båtar. Behovet av flera olika slags båtar var ju stort, framför allt före ålfiskets genombrott. Olika fisken krävde olika båtar, liksom handel och kyrkfärd. Varje by hade vissa båtar gemensamt, t ex storökor som kvinnorna rodde till och från mjölkningen. Varje gård hade sina åror och sin bestämda plats, vilka skiftades i samma rättvisa turordning som t ex fiskelotterna. Fram till 1900-talets början var ekor med rak akterspegel, rakökor, det allena rådande. Sniporna började dyka upp vid 1900-talets början för att användas vid laxfiske. Enligt en uppgift var Karl Eriksson på Runnö den förste att bygga snipor. Enligt andra uppgifter byggdes några snipor av lotsarna på Vällö redan under 1880-talet.

Jakten

Den mesta och viktigaste jakten på Runnö har varit inriktad på säl och sjöfågel. Och denna jakt var mycket betydelsefull under självhushållningens dagar. Räv har jagats till utrotningens gräns eftersom man hade mycket får. Till jultraditionerna hörde att fälla en hare.

Befolkning

Få öars historia är så väl kända som Runnös, tack vare John Granlunds minutiösa dokumentation under 1950-talets början. Granlund upprättade ett diagram över folkmängden mellan åren 1807 - 1953. Av detta framgår att befolkningsmaximum inföll 1885, när omkring 90 personer bodde på Runnö. Diagrammets första siffra, den från 1807, visar hälften. Befolkningsexplosionen var påtaglig även inom ett slutet samhälle som Runnö. Från tiden omkring första världskriget börjar siffrorna rasa nedför, men med en icke obetydlig uppgång under de goda fiskeåren under andra världskriget och 1950-talet; 1955 bodde 55 personer på ön varav 16 barn. Knappt 20 år senare var siffran halverad och ön i princip barnlös. Befolkningsutvecklingen på Runnö överensstämmer helt med länet i stort.

Byastämman

Det som genom seklerna verkat som en sammanhållande och reglerande institution för liv och arbete på Runnö, är byastämman. Varje hemmansdel hade då som nu en lott, dvs en röst. Utan en väl fungerande byastämman hade

näppeligen byflyttningen kunnat genomföras. Till byastämmans uppgifter under självhushållets tid hörde bl a att räkna kor på bete. I Norrgården gick man ha fyra kor/gård, i Sörgården tre kor/gård. Alla kor utöver detta fick man betala extra för till byakassan. Anledningen var självfallet att betesunderlaget inte var oändligt. Byastämman beslutade också om dagen och klockslaget när lingonplockningen fick börja. Om än med något förändrad uppgift, lever byastämman kvar. Än idag cirkuleras fiskelotter, homstånd och fögleställen årligen mellan hemmansdelarna.

Moderna tider

År 1954 drogs el till ön - ännu en revolution. Det var inte bara belysning och uppvärmning -och därmed skogsbruket- som förändrades. Även matvanorna. Med en frysbox i huset kunde man frångå den traditionella insaltningen av fisk. Telefon hade man fått redan 1931.

Bebyggelse

Ytterst få –om någon- ö i skärgården kan uppvisa så udda men tydliga källor, vilka utförligt beskriver bebyggelsen vid olika tidpunkter som Runnö. Och detta trots att ön aldrig skiftats eller lantmätare tillkallats. Värderingsinstrumentet inför skatteköpet 1776 är mycket detaljerat vad gäller husens beskaffenhet. Man bodde trångt och månghussystemet var fortfarande allenarådande. Så beskrivs bostadshusen som sätesgårdar bestående av en stuga och en kammare under torvtak. Till varje gård hörde ett stort antal ekonomibyggnader; visthus, sädes- och mjölbod, fähus, foderlada, loge osv; ett hus - en funktion. Alla byggda av trä med vass- eller vedtak. Endast några få hemlighus redovisas. Totalt räknas ca 30 byggnader upp. Det var alla dessa hus som flyttades när byn delades. Huruvida man i samband med flytten byggde nytt, vet vi inte. Enligt muntligt tradition på ön finns ett bostadshus kvar från före flytten, och det ligger i Sörgården.

Från 1800-talets slut, närmre bestämt 1886, finns något så ovanligt som en akvarell förställande Norrgården sedd från sjön en solig sommardag. Här lyser det faluröda i kapp med spirande sommargrönska. Vid sjökanten ligger en tät rad sjöbodar; små, låga och omålade under vedtak. Bryggor och båtar ligger utanför. Bryggorna är av den typ man timrar ihop under vintern och lägger ut på isen för att sjunka på plats. Bostadshusen är med något enstaka undantag faluröda med vita knutar och tegeltak. De är alla uppförda på enkel bredd och merparten med två hela våningar. Uthus och ekonomibyggnader syns ej bakom den täta raden hus. Till varje bostadshus hör en med spjälstaket inhägnad trädgård. Ett foto från år 1900 bekräftar helt delar av den målade bilden.

De goda åren runt sekelskiftet 1900 och det nya lönsamma bottengarnsfisket strax därefter, gav ekonomiska möjligheter att modernisera boendet. Det byggdes nytt och i vissa fall byggdes kanske om. I Sörgården har bara två bostadshus överlevt denna moderniseringsiver; rödstrukna enkelstugor i två plan motsvarande de på akvarellen. Det ena av dessa är det som enligt traditionen ska ha överlevt flytten från byplatsen. Bostadshusen i såväl Norr- som Sörgården representerar sålunda genomgående byggandet under 1900-talets första hälft; allt från snickarglada verandor och brutna tak till stora präktiga funkisinspirerade villor. Alla de nya husen var vid 1900-talets mitt målade i ljusa oljefärger, men också flera av de

äldre stugorna. Endast några få äldre hus, liksom uthus och ekonomibyggnader, förblev faluröda.

Även uthusen är relativt moderna. Månghussystemet ersattes runt sekelskiftet 1900 av präktiga ladugårdar. I Norrgården byggdes alla ladugårdar nästan i ring runt ett litet ladugårdstorg. I Sörgården kallas motsvarande torg helt enkelt Torget. Enstaka mindre uthus av relativt ungt datum ligger i slänten mellan bostadshusen och sjökanten i Norrgården.

Bottengarnsfisket stuvade totalt om utmed sjökanten och gjorde rent hus med det gamla. Nya stora bryggor -stundtals kajer- och högresta bodar var en förutsättning för att kunna hantera de väldiga ålredskapen med tillhörande båtar. Alla uthus är idag rödstrukna.

Väderkvarnen på Runnö är av en vanlig östgötatyp sk holkkvarn. Inom häradet finns bara två kvarnar av denna typ, den andra finns på Ödängla. Runnökvarnen ligger på Kvarneholmen vid inloppet till Sörgårdens hamn och är ett vida synligt sjömärke. Det har funnits en kvarn vid Norrgården också, men den har blåst sönder. Kvar finns bara fundamentet. I varje by fanns alltså en kvarn som byborna gemensamt ägde, vårdade och underhöll. Hur gammal Sörgårdskvarnen är, vet man ej med bestämdhet. 1767 saknade ön kvarn. Frågan är hur gammal Sörgårdskvarnen var, när den 1878 flyttades den till sin nuvarande plats. Efter att i en mansålder ha stått oanvänd dokumenterades den 1927 av hembygdsföreningen.

På Runnö finns ett 20-tal sommarstugor, flertalet uppförda under 1950-talet av släkt och ättlingar till Runnöbor. I takt med avfolkningen och det förändrade näringslivet byggs många uthus och verkstäder om till fritidsbostäder.

Dagsläget

Det enda kommersiella fiske som idag bedrivs från Runnö är ålfiske med bottengarn. De stora bodarna, de rejäla bryggorna och skogen av opphissarstolpar dominerar helt strandbebyggelsen. Än hissas ålredskapen på tork och än skymtar siluetterna av de utsatta bottengarn längs öns stränder.

Trots att yrkesfiske bedrivs från ön, saknas åretruntbefolkning. Fiskarena tillbringar merparten av året här ute, men de kallaste och besvärligaste vintermånaderna söker man sig till fastlandet.

Sommartid är Runnö liksom alla andra öar i skärgården åter tätbefolkad, med liv och rörelse överallt. Merparten äldre mangårdsbyggnader nyttjas nu som fritidsbostäder. Många av de fritidsboende är gamla Runnöbor eller barn till Runnöbor. Efter pensioneringen försöker många att vistas på ön så mycket som möjligt, vilket gör att det lyser i stugfönstren en bra bit in på hösten och mycket tidigt om våren.

Skydd och förordningar

Upptaget som område i KMV-program för Oskarshamns kommun, 1993
Riksintresseområde för KMV
Klass I Natur i Östra Småland
Klass II Odlingslandskapet i Kalmar län
Naturvårdsverket anser att Runnö bör avsättas som naturreservat

Litteratur

Kalmar läns museums arkiv
Lantmäteriets arkiv
Runnö väderkvarn. Ivar Modéer, Stranda 1939
Ett småländskt fiskelag och dess organisation. Ivar Modéer, Stranda 1931
Sjöbodan och sjöbodsgårdar i Stranda härad. Ivar Modéer, Stranda 1934-35, 1936
Vällö i Kalmarsund. Britt-Marie Hammarskiöld. 3-betygsuppsats i etnologi, Uppsala universitet 1959
Ö liv –en skildring av livet på Runnö. Torsten Norell 1987
En studieresa genom Kalmar län anno 1775. A-G Barchaeus, Kalmar Län 1959
Odlingslandskapet i Kalmar län. Bevarandeprogram. Oskarshamns kommun. Länsstyrelsen 1995.
Den lilla socknen i det stora Sverige. Gunnar Källenius, 1999
Runnö i Kalmarsund. John Granlund, Stranda 1957-58
Natur i östra Småland. Länsstyrelsen 1997
Runnö 20 år efteråt. En jämförelse med John Granlunds studier ”Runnö i Kalmarsund”. 2-betygsuppsats i etnologi. Johan Högquist 1973
Svenska gods och gårdar. Kalmar län norra 1939
Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö. Peter Norman 1993
Fornminnen i skärgården. Peter Norman, Fornminnen i kustbygd. Oskarshamn det egna samhället 1988
Kung Valdemars segelled. Red Gerhard Flink 1995
Kring en lotsgårds historia. Ragnar Wirsén 1968
Vår äldsta segelbeskrivning. Axel Härlin, Till rors 1942
Båtar och båtbyggeri vid Kalmarsund. Olof Hasslöf, Stranda 1953-54
Det medeltid Småland. Hanbörd och Stranda. Olle Ferm och Jan Brunius 1990
Meddelande rörande Sveriges fiskerier 1-2. Rudolf Lundberg 1883
Kust- och skärgårdsområden i Sverige. Bevarandestrategi. Rune Frisen Naturvårdsverket 2000